

КРИЗАТА В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – ПРОБЛЕМИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

Н. с. д-р Боян Ерменов, Институт по социология – БАН

От самото начало сегашната кризата се възприема изключително нееднозначно и противоречиво. Някои изследователи и политици говорят главно и единствено за финансова криза, докато други поставят акцента върху икономическа криза, което на практика означава разширяване периметъра на кризисни прояви и съответно на тяхната интерпретация. Според нас, всъщност става дума за *социална криза с релефно изразени цивилизационно-културни белези.*

Базовата същност на кризата – конфигурирането на социално-статусни позиции с широка амплитуда социални неравенства и неприемливо разтварящи се социални дистанции, които предопределят отсъствието на социална справедливост, (дълбоко нарушаване на справедливостта в социалните взаимоотношения във всички сфери), както и разпространението на различните форми на несвобода. Има достатъчно основания да бъдат открити следните комбинирани фактора в качеството им на най-дълбока причина за настоящата криза – първо, организацията на икономиката и финансовите институции; второ, конфигурацията на икономически отношения, статусни позиции и интереси; и на трето, устройството на държавата, политиката, която провеждат управляващите и стила на функционирането на нейните институции.

Моделите и механизмите за функциониране на икономическата и социална подсистеми предопределят съществуването на социално-статусни позиции и неравенства с неприемливо разтварящите се социални дистанции и конфликтни интереси. Последните поставят началото на дезинтгериционни огнища във всички обществени сфери. В резултат, на сериозна ерозия бе подложено усещането за социална справедливост, разшириха се проявите на подтисничество и несвобода под една или друга форма в различните обществени области. Всичко това, от определен момент нататък, задържа успешното и ефективно реализиране на обществените взаимодействия. За настоящата криза водещ фактор се оказва държавата и следваната от нея

политика на отдръпване, отказ от изпълнение на много от нейните необходими и присъщи контролни и регулативни функции. Последното се допълва и от такива обстоятелства като функционирането на държавата до голяма степен като егоистична структура, процесите на мафиотизиране на държавата и нейния апарат, предпочитаната от управляващите „сенчеста“ стратегия за вземане на решения (проявяваща се в недостатъчната откритост на икономическата политика, приемането на стопански и социални решения, без да бъдат подложени на обсъждане от заинтересованите страни, откритото игнориране на интересите на възлови социално-групови участници във възпроизводствения процес и др). Много от решенията, вземани от държавните органи са резултат от лобиране и натиск на определени среди и са в интерес на определени социални групи и личности, като открито или латентно са насочени срещу интересите на преобладаващата част от членовете на обществото. Това обяснява защо редица държавни решения и действия, които в съответствие със здравия разум и логика би следвало да имат позитивен социален ефект, често в процеса на своята реализация водят до явно изразени негативни последици за човека и обществото. Политическата система на свой ред допринася за задълбочаване на кризисната симптомика в обществото. Става дума за такива феномени като самоцелното политическо противопоставяне, което обикновено има твърде малко допирни точки с реалните интереси на гражданите и по същество дава принос за дезинтегриране на обществото. Влезлите във властта политически партии или забравят, или направо се отказват от дадените обещания и поетите ангажименти пред избирателите. Много бързо политическите партии деградират до институции, заети по-скоро да обслужват корпоративни и частни, отколкото общи и държавни интереси. Главна цел е да се спечели на всяка цена властта и колкото може по-бързо и ефективно да се пристъпи към консумиране, оползотворяне на получените властови позиции и ресурси. Обикновена практика е да се предоставят възлови постове на заслужили партийни функционери, които най-често използват въпросните позиции в свой личен и на партията интерес.

Една от спецификите на днешната криза е, че тя от една страна се надстройва над заварени нерешени проблеми, непреодолени кризисни и аномични огнища, съпътстващи социалната трансформация. В същото време върви процес на акумулиране на негативите, свързани с нашата включеност в

световната и регионална икономика (отражението на икономическите проблеми в САЩ и другите развити икономики, както и икономическите и политически трусове в съседна Гърция). На трето място следва да се споменат недостъпните ресурси, с които разполага страната и е в състояние да мобилизира за справяне с кризата. Има място перманентна *интерференция на кризисни фактори и обстоятелства*, които водят началото си от различни пластове както вътре в обществената система, така и от външни влияния. Това допълнително утежнява и усложнява кризата в българското общество. Така на практика получават разпространение сложни *процеси на взаимно индуциране*, при които аномията и такива свързани с нея прояви като криза на легитимност, недоверие (междulichностно и недоверие на хората в институциите на държавата) провокират сериозна кризисна симптоматика. На свой ред икономическата и социална криза, дестабилизирането на цели обществени слоеве и социални институции задълбочават аномията, с което привнасят нови допълнителни кризисни импулси до всички фибри на обществото.

По принцип всяка криза внася същностни промени във всички аспекти на начина на живот на хората, като се започне от потреблението, мине през ритъма и напрежението на работното място, съдържанието и динамиката на професионалните роли и обществените функции и се стигне до характера на трудовата мотивация и поведение. Въобще кризата пренарежда всекидневието, ограничава контактите, влошава отношенията между хората, принуждава ги по нов начин да преживяват и осмислят едни или други събития. Всяка една кризата изправя индивидите и социалните общности с лице пред една принципно нова и свършено различна социална реалност. И в същото време подтиква както обикновените хора, така и управляващите да внасят кардинални промени в установените към момента практики, настоятелно изисква радикална промяна в стила на управление както на страната, така и на всяка отделно взета фирма. От социологическа гледна точка всяка криза има основание да се разглежда като сложна съвкупност от кризисни огнища, които се включват в синхронно взаимодействие. Едни от най-съществените негативни икономически и социални последствия от кризата се свързват със срива в определени производства, стопански отрасли и дейности, което намира израз в *кризиса на изградената и функциониращата към момента производствена структура и нейната ефективност*. Въпросният кризис фиксира невъзможността на

съществуващата производствена структура да функционира успешно в новите условия, както и възникване на потребност от внасянето на сериозни промени в структурата на общественото производство, като необходим момент от участието във формиращите се нови моменти в разделение на труда – национално, регионално, международно. Много често кризиса на изградената производствена структура се допълва, съпътства се от кризис на ефективността и легитимността на функциониращия модел на управление на икономиката, на утвърдените икономически правила и механизми.

Със сериозни неблагоприятни последици за обществото се оказва *кризата на заетост*. Трудностите с обслужването на кредитите, с реализацията на продукцията, свиването на стопанската активност, налагат ограничения върху бизнес плановете и проектите, които се реализират в момента и по необходимост водят до съкращаване на наетите работници и специалисти, до намаляване на доходите и разрастването на безработицата. За широки социални слоеве това се оказва едно от най-болезнените нейни проявления. Израз на кризата на заетост е бързото разширяване кръга от форми за временно наемане, както и широкото разпространяването на различни форми на нелегална заетост и т.н. Дори в благоприятния откъм възможности за намиране на работа летен сезон безработицата стабилно се задържа около 10% (това са само официално оповестени данни и не включват тези, които по една или друга причина не се водят на отчет). Периодите на криза се свързват с неизбежно влошаване условията и качеството на живот на хората. Тревожно се увеличава бедността. Най-обезпокоителни в контекста на проблемите на бедността от гледна точка задачите на социалното управление, следва да се считат не толкова абсолютната численост на бедните, колкото причините за попадане в тази група, които свидетелстват от една страна за неадекватност на държавната икономическа и социална политика, а от друга -за неблагоприятията на пазара на труда. Бедността се характеризира с определени специфики като подчертано неравномерна дислоцираност, която се определя от разположението на населените места, възрастовата структура на населението, етническият състав (във всеки тип населено място съществуват особени рискови групи, за които е много значима вероятността да се окажат в зоната на бедност). В последните години се извършва релефна трансформация, в резултат от което проблемите на бедността в много по-голяма степен имат отношение към проблема на under

class със съответната промяна в акцентите: от проблема с недостиг на текущи ресурси центърът на тежестта се измества към проблемите за социалната изключеност и формирането в обществото на субкултура на бедност.

Последната е особено негативна със своите последици за младите. Има място определена тенденция към консервиране на бедността (за в бъдеще самите бедни очакват въпросната тенденция за тях и семействата им да се запазва). Бедността разширява своя периметър и в състояние на бедност се оказват далеч не само икономически неактивните членове на обществото, които не са в състояние да осигурят за себе си нормални доходи поради възраст (пенсионери), здравословни проблеми (инвалиди), но и един значителен контингент от жителите на селата. Бедността, макар и в различни мащаби, засегна много българи независимо от възрастта и местоживеенето. Става дума най-вече за *работещите бедни* и интересното тук е, че в посочената категория се включват не само спомагателните работници, заети с нискоквалифициран ръчен физически труд, но и едни от най-висококвалифицираните специалисти в страната – имат се пред вид тези от сферата на науката, културата, отчасти от образованието и здравеопазването (социопрофесионални групи с възлово значение за развитието на обществото). Относително висок риск за попадането в тази категория имат и заетите в сферата на услугите и търговията (най-вече в техните най-ниски звена). Що се отнася за тези, които рискуват в близко време да се озоват в зоната на бедност, то в случая възрастовата и селищна ситуация се проявява определено с обратен знак. Представителите на младото и средно поколение (до 40 години) са една немалка рискова група, а техния дял е висок именно в големите градове.

Особено неблагоприятен ефект кризата оказва върху недостатъчно осигурените с ключови ресурси слоеве от града и селото. Сериозно предизвикателство пред държавната икономическа и социална политика на настоящия етап са не толкова безработните, колкото високият относителен дял на хората, които не са в състояние да осигурят себе си и своите семейства с ключови ресурси и в продължение на години балансират близо до границите на бедността. При първите признаци на забавяне на икономическото развитие тази група бързо се свлича, пропада в бедността, доколкото не притежава никакъв запас от устойчивост (както по линия на притежаваното имущество, така и на спестявания и социален капитал). Става дума за недостатъчно осигурени, такива

които изпитват недостиг на реално необходими средства, позволяващи поддържане на определен жизнен стандарт (наличие и качествени параметри на недвижима собственост, степен на включеност в информационни и социални мрежи, достъп до платени социални услуги). Това са хора, които не са в състояние да осигурят сносен жизнен стандарт за себе си и своето семейство, условия за живот, равнище на обзавеждане и спектър от услуги, които стимулират натрупването и усъвършенствуването на социалния капитал. Кризата драстично съкращава използването на необходимите за развитието на човешкия капитал услуги и недостатъчно осигурените българи рядко прибегват до използването на платени социални услуги в бита, образованието, здравеопазването, на адвокати, когато са накърнени техните трудови и граждански права, т.е. лишени са от възможност да инвестират в собственото и на децата си развитие, което рязко ограничава техните възможности на пазара на труда. Често са принудени да разпродават недвижимото имущество, с което разполагат, за да бъдат в състояние поне отчасти да запазят някакво приличие на жизнен стандарт. Това става за сметка на наличната собственост, която най-често се оказва силно амортизирана и не е в състояние да осигури значителни парични постъпления. Икономическото поведение на недостатъчно осигурените лица като цяло може да бъде характеризирано като пасивно. На първо място това е свързано с обстоятелството, че при тях проблем с наличието на свободни пари, които могат да бъдат инвестирани в бизнес начинание въобще не стои – последното важи както за болшинството нуждаещи се, така и собствено за недостатъчно осигурените българи. Да се предлага на тези категории лица икономически рационална стратегия за разпореждане с налични парични ресурси е безсмислено – за тях това просто е недостъпна зона. Най-разпространен способ за разпореждане със свободните средства си остава заделянето на пари за „черни дни”. Видовете кредитиране като ипотека, лизингова покупка на автомобил, насочване към скъпоструващи медицински и образователни услуги са слабо разпространени. Единственото към което се насочват и активно използват са потребителските кредити за покупка на битова техника, мобилни телефони, компютри. Явно представителите на днешните недостатъчно осигурени слоеве от българското общество изначално са били поставени в по-неблагоприятни стартови условия, които като шафета предават и на своите деца. Без съмнение в състава на недостатъчно осигурени слоеве най-

висок е делът на по-слабо образованите семейства, преминалите първична социализация в малките градове и селата. Като цяло образователното равнище и шансовете за образователна и социална мобилност се оказват по-ниски отколкото сред представителите на благополучните слоеве от населението. И даже при формално еднакво образователно равнище, те имат различен по обем човешки капитал. Значителна част от слабоосигурените, обезпечени лица от работещото население са съсредоточени в малки градове и селата. Там в резултат на тесния и депресивен трудов пазар те са принудени да се съгласяват на такава работа и заплата, която им се предлага и където развитият човешки капитал в масови мащаби не намира приложение, не се търси. Алтернатива в споменатите типове селища в днешната социална реалност няма. Много по-ограничена е при тях и възможността за допълнителна заетост, която би могла да помогне за подобряване ситуацията за сметка на интензифициране на собствените усилия. Що се отнася до значителна част от недостатъчно осигурените в големите градове, то те се задържат на повърхността и не се смъкват към бедните само благодарение на допълнителната заетост. Но във времената на криза те много бързо могат да попълнят редиците на бедните и нуждаещите се. Това в един аспект е свидетелство за крайната неустойчивост, нестабилност на населението дори в големите градове, а в друг - недвусмислено показва, че основната трудова заетост на болшинството от недостатъчно осигурените не им гарантира такова жизнено равнище, при което те могат да разчитат на продължително, устойчиво и относително сносно съществуване (без да става дума за благополучие).

Следващият изключително сериозен проблем, провокиран от кризата, се локализира в сферата на социалното осигуряване и дава основание да се говори за *криза на системата за социално осигуряване*. Същественото редуциране на парите, постъпващи в социалните фондове ограничава действието на социалните амортизатори, които са призвани да омекотят ускореното движение на определени социопрофесионални групи и слоеве към социалното дъно, ограничава сферата на действие и възможността реално да се ползват предоставени трудови и социални права (в много случаи се сблъскваме с тяхното обезсилване, анулиране). Като особено чувствителни сфери за обикновените хора се оказват редуциране равнището на работни заплати, нередовно изплащане на трудовото възнаграждение, промени в ущърб на

работниците на действащата система за оценката и заплащането на труда, трудовите отношения, дисфункционалните смущения в такива системи като образование, здравеопазване, които най-често са подложени на сериозни рестрикции. Ликвидирането на цели пластове социални права няма как да не даде отражение и да затрудни, да направи проблематично адекватното упражняване съответно на политическите и граждански права, т.е. налице е кризис в условията за упражняване на политически и граждански права от членовете на обществото. Известно е, че трите типа права се намират в синхронно взаимодействие и взаимно се предпоставят. Невъзможно е изключването от определени трудови и социални права да се съчетава с ефективно реализиране на системата от граждански и политически права на равнището на модерната практика от началото на XXI век. *В този план кризата много често се свързва с ограничаване полето на демократично действие и поведение, както на държавните институции, така и на отделните граждани.*

Кризисните прояви намират синтетичен израз в *системната криза на социално-груповата структура* и по-конкретно в условията за живот, реализация и мобилност на групите, в техните взаимоотношения. Влошаването на условията на живот, деградацията на професионалния и социален статус дестабилизира професионалните и социални позиции както на отделните индивиди, така и на цели социални групи. Това се съчетава с нарастване на междугруповите и вътрегруповите различията по материално положение, социален статус, условия за реализация и престиж. При това цяла редица социални дистанции придобиват подчертано полярни измерения. Закономерно задълбочаващата се вътрешната социална хетерогенност на групите има за последица тяхното разпадане, фрагментиране на слоеве с подчертано конфликтни интереси. С ускорени темпове се декласират сегменти от най-масовите социални групи - тези на наемните работници от промишлеността, строителството, транспорта и услугите, на наемната интелигенция от бюджетната сфера, новосформираните средни слоеве (предимно дребните и недостатъчно стабилизирани средни предприемачи), служащите в администрацията, които винаги се оказват най-потърпевши в кризисни условия. Разгръща се *масов процес на низходяща социална мобилност*, който обхваща не само отделни личности, загубили своето място в социалната структура и отхвърлени към периферията на обществото, а *на цели социални групи и слоеве,*

които в миналото са разполагали със значителни възможности, приличен материален статус и жизнен стандарт.

При кризисни обстоятелства от основните социални групи отпадат цели социални слоеве, които не са в състояние да се оправят от загубата на работа и свързаните с това материални лишения, не съумяват своевременно да открият нова сфера за прилагане на своите професионални знания и опит, изпитват сериозни затруднения в адаптиране към променените условия на живот, намират се в състояние на психологически стрес или ценностен срив. Това поставя началото на ускорена групова маргинализация и лумпенизиране. Тенденцията към маргинализация засяга онези групи и слоеве, които под действието на едни или други неблагоприятни обстоятелства са оказват неспособни да се справят с променената ситуацията на пазара на труда, да мобилизират своя потенциал (отсъствие на знания, способности, адекватна професионална подготовка, подходящи нагласи), да поставят под контрол условията на собствената си дейност и реализация, вследствие на което се оказват изтласкани към обществената периферия. Като правило всяка криза се съпътства от *масовото навлизане в маргиналната зона на представители от всички основни групи и слоеве на обществото*. Машабността на негативните последици при криза се засилват и в резултат от провежданата от управляващите *политика на пауперизация*. Ръстът на пауперизация не може да бъде задържан при икономическата и финансова политика, която не създава действени стимули за развитие на производството и издигане интелектуалния потенциал на обществото, а разчита единствено на поголовно повишаване на данъци, акцизи, такси и глоби, декапитализира държавните и частни фирми, ликвидира спестяванията на населението и т.н. По същество, кризисната симптоматика създава един неособено благоприятен общ фон, който генерира устойчива аномична и лумпенизираща среда.

Като правило кризата принася в жертва определени социални и стопански актьори, като основния удар понасят средните слоеве в града и селото (особено теглилите значителни кредити за бизнеса, които сега се затрудняват да обслужват). Без съмнение това внася значителни ограничения на възможността за пълноценно реализиране на цялата съвкупност от икономически и социални отношения в обществото. Особено незавидна е съдбата на дребните и отчасти средни фермерски стопанства, доколкото

опасността от разорение при тях е особено висока. Сред факторите, които възпрепятстват развитието на фермерството на първо място следва да се посочи общата неблагоприятна икономическа конюнктура, свързани с кризата, продължителното отсъствие на социалноикономическа стабилност, високата степен на риск от стопанска дейност в тази сфера, корупцията, различните форми на силово предприемачество, сериозното изоставане във формирането на пазарна и социална инфраструктура в селата и др. Дребните и средни фермерите се оказват в губеща позиция спрямо крупните производители, доколкото за тях се оказва много по-сложно да получат достъп до кредити и различни европейските фондове, да осигурят реализация на произведената продукция. Освен това производителността на труда във фермерските стопанства не е висока поради широките мащаби на приложение на неквалифициран ръчен труд и далеч по-скромните възможности да се ползва високопроизводителна техника и съвременни технологии. Фермерите, когато са лишени от разумна държавна подкрепа под формата на достъпни кредити, система за реализиране на произведената от тях продукция, от ефективно коопериране или организиране на сдружения, остават сами против няколко силни и недоброжелателни към тях сили и обстоятелства: спекулативния пазар, държавната бюрокрация, силовите предприемачи, крупните собственици и търговци, а често и завистта на селската общност, отсъствието на симпатии към успешите свои съседи – една добре позната наша народопсихологична черта. Особено неблагоприятно е обстоятелството, че фермерите са една от групите, които системно са подложени на чиновнически рекет – поставени са пред избор: или да влязат в орбитата на фирми, обслужващи елита (бизнес, партиен, административен) и различни олигархични структури, за да получат шанс да се включат в различните програми за помощ на селското стопанство, или да се окажат в категорията на вечно отхвърлени, пренебрегвани, изтласквани в глуха линия. Кризисните обстоятелства правят видимо *отсъствието на онзи крайно необходим за успешното развитие на обществото социалногрупов континюитет, т.е. необходимите и достатъчно стабилни социални актьори, които са в състояние чрез дейността си да реализират продуктивни икономически и социални взаимодействия в основните сектори на икономиката и социалната сфера. Такива не могат да се реализират ако се създават условия, при които авансират само изолирани групи, а останалите актьори са*

поставени в неблагоприятна, недружелюбна икономическа среда. Като резултат от социокултурната трансформация в България се създаде **модел, в който по парадоксален начин се съчетават и преплитат признаците на номенклатурна йерархичност с елементи на класова диференциация от една страна и стратификационно разслояване от друга.** Има място една базисна подмяна – там, където следва да открием новите средни слоеве, които могат да се превърнат в мотори, двигатели на цивилизационната промяна в българското общество, неочаквано се установява, че тяхното място е заето от пъстър спектър групови формирования, за които са характерни отношения и връзки с архаичен, антицивилизационен, а най-често и криминален характер.¹ Равнището на разслояване, на концентриране богатството и бедността на двата срещуположни социални полюси се превръща в реална заплаха за нормалното функциониране на обществото. Дистанцията между властта и редовите граждани непрестанно се увеличава. Съвсем естествено в масовото съзнание има място устойчиво противопоставяне между категориите „ние” и „те”, което не един път в нашата история е водило до социални катаклизми. От една страна това е напълно естествен закономерен резултат от избраните подходи за реформиране на обществото, а от друга не благоприятства адекватните оценки и реакции от страна на широки слоеве на проблемите и събитията в сферата на политическите, икономическите и социалните отношения. Всички тези странности и парадокси се отнасят не само за институтите, но и за възловия ресурс на всяко общество – човека. Така се стигна до формирането на един, в значителна степен парадоксален човек, който сменя в себе си сериозните проблеми, разминавания и конфликти на прехода. Провежданите стратификационни изследвания разкриват една картина на проблематична социална структура - сериозно деформирана, със задълбочаваща се диференциация, заредена с напрежение и конфликтност.

Други важни измерения на кризата са: *криза на възможностите за представителството и защитата на груповите интереси* в рамките на политическата система, *криза в жизнената среда и екзистенциалното*

---

¹ У нас бе формиран капитализъм, но с псевдокапиталисти. Стратегията за преход към пазарна икономика не бе обвързана със съвременното учредяване и разгръщане на функциониращи пазарни институти. Просто натрупания от по-раншни периоди властови ресурс, престиж, привилегии и неформални връзки бяха изцяло насочени от бившата номенклатура към конвертирането им в икономически капитал и нови властови позиции.

съществуване, криза в изграждането и разгръщането на интелектуалния потенциал на обществото. В този смисъл кризата затруднява, задържа процесите на адаптацията на промишлеността и селското стопанство към условията и правилата в ЕС, разширява зоната за деградация в различни сфери, т.е. многопосочно задълбочава вътрешното противоречие между процесите на адаптация и деградация в икономиката на страната. *В този смисъл кризата разширява полето на архаични практики и отношения и съдейства за тяхното консервиране.* Като пример можем да посочим домашната икономика, свързана с дребната частна собственост (производство на продукти за лична консумация или за близки роднини). Последната от дълго време служи за основа на адаптационните възможности на локалните селски общности. Само една малка част от произведената в този сектор продукция постъпва на пазара. Досегашното развитие категорично опроверга надеждите и очакванията, че дребното частно земеделие от подобен тип е в състояние и на практика може да се превърна в тази питателна среда, от която могат да се рекрутира фермерския слой от производители, да се развива предприемачеството на село. Бързата преориентация на хиляди семейства към самоосигуряване със селскостопанска продукция спаси обществото от социален взрив не само в селата, но в значителна степен и в градовете. Очевидно това дребностоково селскостопанско производство може да бъде привлекателно само в определен времеви интервал – като феномен, който има място и разпространение в качеството си на реакция на кризисни явления в социално-икономическата сфера.

Кризата създава един неособено благоприятен общ фон, който генерира устойчива аномична и лумпенизираща среда. Една от проявите на аномия е абсолютния приоритет, който получават в общественото съзнание кратковременните жизнени планове и проекти. За съвременното общество е характерна специфична форма на проява на аномията, която може да се определи като *ситуация на скъсени жизнени проекти.* Става дума за индивидуалните планове, визията за собствените перспективи (социални, професионални, икономически, духовни, семейни), които изцяло се разполагат в кратък времеви интервал. Под кратък времеви интервал в този случай следва да се разбира социално време, което не превишава, не надхвърля една, максимум две години. Кризата затвърждава странен парадокс – колкото в по-голяма степен времето се насища със събития от различно естество, колкото в

определен негов отрязък се вмести повече събития и по-значителна се оказва динамиката на обществените явления, толкова по-ограничени се оказват нашите възможности да удължим перспективата и толкова по-кратки са сроковете, в които мислим и разполагаме своите жизнени планове. *Кризата затвърждава нагласата сред социалните актьори за оцеляване, а не за развитие, с което силно забавя, затормозва, динамиката на обществените промени.* В условията на перманентна икономическа, политическа и социална нестабилност и кризисни прояви, в които българското общество се намира вече 20 години, една значителна част от населението просто бе принудено да избере нагласа не към развитие, а към оцеляване. Положението на преобладаващото болшинство общини, особено с последните бюджетни съкращения, остава сравнително тежко, жизненото равнище на значителни категории наемни работници, специалисти, административен персонал е ниско, крайно неблагоприятно влияние оказва износената материална база в редица производствени сфери и на обекти от социалната инфраструктура, липсват средства за обновяване на технико-технологическата структура на общественото производство - всичко това създава специфична атмосфера, която убива мотивацията за постижения във всяка област на обществения живот.

Един от първите свои удари кризата стоварва върху обема на чуждите инвестиции, който обикновено е надежден индикатор за включеността на държавата и обществото в световната финансово-икономическа мрежа. И по този показател страната не попада в групата на приоритетните международни партньори за глобален бизнес и финансиране. Въпреки привлечените през последните години чужди инвестиции, далеч по-важно е обстоятелството, че инвестициите, насочени в сферата на реалната производствена дейност са повече от скромни, крайно недостатъчни, което е един тревожен симптом, придобиващ устойчив характер. Натрупаният опит от последните години дава основание да направим следния извод: въпреки позитивните темпове на развитие на българската икономика през последните години, страната се сблъсква със сериозни проблеми, които са свързани с подчертано неравномерното разпределение на резултатите от икономическия растеж сред населението, с рязката социална диференциация, към която следва да прибавим и не по-малко релефната диференциация по отношение степента в развитие на отделните области и региони на страната. Това предопределя една подчертана

мозаечност в социалната и регионална картина, както и в развитието на човешкия потенциал. Оттук водят началото си усещането за тотално отсъствие на социална справедливост и значително вътрешно напрежение и конфликтност в обществото. Това са все проблеми, които от една страна създават благоприятна почва за разгръщане на кризисна симптоматика, а от друга - неимоверно затрудняват предприемането на ефективни мерки за изход от кризата.

В началото на XXI век населението на България счита за значими и се интересува много повече от всекидневните социални проблеми и именно тях счита важни за страната и за себе си. Националните и другите държавни интереси минават на втори план. В днешна България животът е в продължителна кризисна обстановка, индуцираща перманентна несигурност в ежедневно битие на мнозинството българи, а установените културни модели и образци формират тип личност, в който приоритетно място заемат индивидуално-личностните интереси и съответното поведение, ориентираното в съответствие с тези интереси. *В подобна ситуация стабилността на властта носи относителен характер.* Това ежедневно добавя дезинтегративни импулси и определено не съдейства за бързото преодоляване на обществената криза.

Има още един момент, на който следва да се обърне внимание и той се отнася до обстоятелството, че кризата дава тласък за актуализация на идентичностите на локално равнище. Актуализирането на локалните идентичности и концентрацията на политически интереси на равнището на локалните етнически общности е неизбежно, доколкото на това равнище политическите интереси и цели са ясни и разбираеми за болшинството от въвличените лица, симпатизиращи на дейността на етнонационалните организации и на активистите на тези организации. Нещо повече, тези цели са като правило твърде актуални и тяхната реализация може да има непосредствено влияние върху реалното положение на всички членове на общността. Следва да отбележим, че именно на равнище на локалните етнически общности етничността може да бъде задействана в по-голяма степен като политически ресурс, отколкото това е възможно или в определени случаи, приемливо на общонационално равнище. Именно тук най-често се проявяват и действат с размах така наречените „етнически предприемачи”, около които възникват корпоративни групи и които използват както политиката, така и

етничността в качеството им на своеобразен бизнес. Общото политизиране на етничността в условията на криза може да доведе, особено при възникнали проблеми в етнополитическото движение като цяло или в неговото политическото представителство, до издигането на преден план на *субетнично самосъзнание*. Когато съществуват условия на кризис в политическото позициониране на дадено етническо движение (формация) в рамките на обществото, несъмнено се актуализира значението и присъствието на субетнически фактори в политическия живот и съответно се засилва отстояването и защитата интересите на локални етнически общности. На преден план излиза необходимостта от пускане в действие и изнамиране на нови способности и механизми за интегриране субетничното самосъзнание на общността на национално равнище.

Кризата отново изправя обществото пред труден избор. Съществуващите проблеми и социалната атмосфера от една страна благоприятстват разгръщането на кризисна симптоматика, а от друга - действат като ограничители за приемането на ефективни решения за изход от кризата, затрудняват предприемането на ефективни мерки за успешното решаване на натрупаните сложни икономически и социални проблеми. *Кризата подтиква към равностметка на извършените до момента реформи, на тяхната ефективност и създава стимули за търсенето на нови оригинални решения. Шансове съществуват, но проблемът е в наличието на достатъчно подготвени и решителни социални актьори, които успешно да реализират откриващите се шансове.* Днес преди всичко е необходим дълбок и свободен от конюктурни съображения и политическа ангажираност анализ на хода на реформите, на основните резултати и последиците от извършваните преобразования. Идеологията и практиката да се премълчават грешките и слабите места, тактиката да се поднасят победни релации или заклинанията от рода, че избраният курс няма алтернатива, решаването на проблемите да се търси единствено с поредна кампания в средствата за масова информация, води до консервиране на негативния опит, падане доверието във властта, задълбочаване на обществените противоречия и убиване социалната енергия на гражданите. Проблемът е първо да бъде направена точна диагноза за това кои форми на организация и обществени отношения и структури са изчерпили своя потенциал, загубили креативни възможности; второ, да бъдат създадени

подходящ комплекс от условия за проява на инициативност от страна на възможно най-широк кръг социални актьори; трето, управлението да бъде на висотата на изискванията на момента, който обществото преживява, да обърне внимание върху онези моменти от функционирането на държавните институции, обществени отношения и механизми, които съдържат в себе си натрупан значителен негативен и конфликтен потенциал. Важен момент в този план се оказва обуздаването на корпоративни и егоцентрични интереси, които често вземат връх, успешно игнорират или открито се противопоставят на обществените интереси, изтласкват ги на втори план. Стига се до парадоксални ситуации, когато държавните учреждения не са в състояние успешно да защитят обществените и държавни интереси. В подобна ситуация не е възможно нормалното функциониране на обществените взаимодействия, доколкото последните сериозно се дисбалансира, нарушава се равновесието в обществените отношения, което не позволява нормалното осъществяване на връзките, спойките между хората и институциите. Особен акцент следва да се постави върху хармоничното развитие на личността и ефективното използване на социалния потенциал за по-пълноценно включване на хората в новата структура на обществените отношения. Националната енергия не е изчезнала, не е угаснала, тя просто е пренебрегвана, не е потърсена. Не по-малко важно в този план е артикулиране и осъзнаване национално-държавните интереси на страната. На национално-държавните интереси на страната в най-голяма степен на съвременния етап отговаря поставянето на две приоритетни цели: а) утвърждаване националното самочувствие и достойнство на българския народ в контекста на ускорена интеграция в ЕС; б) последователна и безкомпромисна борба с корупцията и останалите негативни практики и бързо налагане във всички сфери на най-добрите европейски и световни стандарти. За съжаление, нашият собствен опит ни убеждава, че когато има най-остра и належаща нужда, тъкмо тогава управляващите най-малко търсят помощта на науката за намирането на оптимални решения, а обикновено разчитат на случайни хрумвания или прибягват до услугите на недобросъвестни и заинтересовани съветници.

Резултатите от последните избори и икономическата криза поставят с нова сила на дневен ред проблема за избор на по-нататъшна стратегия за социално-икономическо и политическо развитие на българското общество, за

такава стратегия, която по-пълно и адекватно да съответства на националните интереси на страната в светлината на утвърждаващите се нови правила и механизми и нов модел на интеграционни процеси в ЕС. Това с още по-голяма степен се отнася за ситуацията, в която се намираме, поради обстоятелството, че кризата допълнително изостря едно възлово противоречие, което от дълго време набира сили в българското общество. Става дума за това че основната задача, на управлението, на обществените институции и цялото общество е преодоляване на *крещящото противоречие между реалните възможности на страната, на потенциала, който е в състояние успешно да мобилизира (особено сега и в качеството си на член на ЕС) и крайно ниското, унижително жизнено равнище и оскърбителното качество на живот, които водят нейните граждани.* Най-важният инструмент за преодоляването на посоченото противоречие е последователното отстояване националните интереси на страната и утвърждаване стандартите на социално ориентирани държава и пазар.

Литература

Ападурай, А. 2006. Свободната модерност. *Културни измерения на глобализацията.* Издателска къща „ЛИК”. София.

Бек, У. 1993. Откриване на истинската политика. *Към една теория за рефлексивната модернизация.* Изд. „Планета 3”. София.

Ерменов Б. 2007. Рискове и устойчиво развитие: българският случай. В: *Евроинтеграция и устойчиво развитие.* Съст. и ред. А. Мантарова. Изд. „Изток-Запад”. София. с. 205-219.

Ерменов, Б. 2008. Проблеми на устойчивото развитие в ЕС на общества с висок рисков потенциал. В: *Българското село – мобилност, уязвимост, устойчивост.* Съст. и ред. В. Живкова. . „АЛЯ”. София. с. 3-12.

Здравомыслов, А. 2008. К вопросу о культуре социологического мышления. В: „*Социологические исследования*”. №5; с. 4-15.

Карклинс, Расма. 2008. Системата ме накара да го направя. *Корупцията в посткомунистическите общества.* Фондация „Конрад Аденауер”. Изд. НИБА Консулт ЕООД. София.

Кастелс, Мануел. 2006. Силата на идентичността. *Итформационната епоха: икономика, общество и култура*. Том II. Издателска къща „ЛИК“. София.

Сорокин, П.А. 2004. Кризата на нашето време. Изд. „Дамян Яков“. София.

Търоу, Лестър. 2000. Бъдещето на капитализма. *Как днешните икономически сили оформят утрешния свят*. Изд. Весела Люцканова. София.

Фукуяма, Ф. 2004. Строежът на държавата. *Управление и световен ред през XXI век*. Изд. „Обсидиан“. София.

Юли 2010.